

Д. філол. н. Азарова Л. Є., к. філол. н. Пустовіт Т. Н.

Вінницький національний технічний університет

Портретні характеристики в романах Д. Балашова

Творчість Д.М. Балашова, зокрема цикл «Государі Московські», у якому художньо відтворений процес становлення та зміцнення Московського князівства у XIII–XIV століттях, посідає особливе місце в сучасному літературному процесі завдяки поєднанню новаторського підходу до художнього аналізу історичного минулого з прагненням осмислити вічні морально-філософські проблеми та глибоким психологічним аналізом внутрішнього світу персонажів, наслідком чого є епічна масштабність, втілена у оригінальній жанровій формі [1].

Д.М. Балашов із самого початку постав як письменник-історик, що прагне через зображення минулого зрозуміти теперішнє. Художньо відтворюючи переломний, «пороговий» (Бахтін) етап створення єдиної Руської держави, письменник будує хронотоп, у якому в межах одного тексту органічно поєднані два часових шари: історико-сюжетний та сучасно-авторський (найчастіше у формі авторських відступів) [2].

В основі оповіді Д.М. Балашова традиційно синтезовані художній вимисел з документальною основою як структуроутворюючий чинник історичного роману. Д.М. Балашов суворо дотримується історичних фактів, однак достовірне зображення подій – не єдине завдання, що ставить перед собою письменник.

Події історії концептуально осмислені Д. Балашовим не з точки зору соціально-економічних закономірностей історичного процесу, а з позицій пасіонарної теорії етногенезу, що стала підґрунтям для створення оригінальної концепції історичного розвитку Росії і надала автору нових можливостей для художнього аналізу історичного процесу.

Романи циклу «Государі Московські» разом складають цілісне художнє полотно, хоча кожен з них являє собою цілком самостійний твір. Спільна для всіх

романів ідея становлення російської державності як консолідуючого чинника при формуванні нації реалізується у розвитку, виходячи зі специфіки відтворюваного часу, яка, у свою чергу, визначає своєрідність центрального героя кожного роману, що відкриває новий ракурс теми. Загалом письменником показано процес зростання духовних сил Русі, який виявляється у здатності та прагненні до дії, що обумовлено накопичуванням пасіонарної енергії.

Відкинувши жорстку соціально-класову детермінованість історичних подій, Д. Балашов різко посилює та драматизує психологічні та морально-філософські аспекти історії. Найповніше авторський задум реалізується через систему образів, у побудові якої використано принципи певної полярності, своєрідного двійництва, літературні ремінісценції (з давньоруської літератури) тощо.

Вкрай важливою характеристикою персонажів є наявність або відсутність духовності, основою якої, з точки зору письменника, є сумління, що висвітлюється через аналіз взаємозв'язку двох світів – духовно-морального світу та матеріальної основи буття. Категорія сумління дозволяє письменнику об'єднати в єдину морально-філософську концепцію історії різні форми суспільної свідомості та буття людини: владу, мораль, державу, віру, етнос, соціум. Сумління є основою загальнолюдської моралі та творчої діяльності, сприяє формуванню імперативу фази підйому, що вимагає від кожного виконувати свої обов'язки перед соціумом: «будь тим, ким ти повинен бути». У правителя, наприклад, сумління є чинником сприйняття влади як обов'язку, тягаря, що потребує зречення своєкорисних інтересів [1].

Організація оповідної структури роману багато в чому підпорядкована завданню розкриття духовного світу героїв і авторського бачення проблеми «людина та історія». Глибина проникнення в характери, прагнення побачити у приватному житті відображення проблем, що хвилюють суспільство в цілому, чітко втілюють естетичні погляди письменника, які ґрунтуються на визнанні соціально-історичної значимості окремої людської долі.

Особливими змістовими функціями наділені портретні характеристики. Автор виділяє у зовнішності персонажів тільки головні риси, дві-три з яких потім сприяють впізнаванню героя. Основний акцент найчастіше робиться на очах, поглядах. Так, про зовнішність князя Симеона ми дізнаємося, що у нього світла кучерява борода, і в подальшому автор, детально описуючи одяг, не згадує інших рис його обличчя, створюючи портрет психологічний: вказує вираз очей (невмолимі очі, пронизливий погляд), ходу (швидкі тверді кроки), що відображають внутрішній стан героя. Але, один раз вживши епітет «світлий», Д.М. Балашов постійно підкреслює «світлість» свого героя. При описі його одягу письменник не завжди вказує колір, але, якщо вказує, то, як правило, це білий, що символізує чистоту та жертвність; з прикрас письменник називає алмаз, який є символом чистоти та твердості.

Аналіз зовнішніх портретних характеристик персонажів роману дозволяє зробити висновок про відсутність розгорнутих описів зовнішності (за виключенням одягу) у Д.М. Балашова. Портретні характеристики лаконічні та ємкі, функціонально насичені. У зовнішності героя письменник підкреслює головне – наявність або відсутність духовності. Якщо герой позбавлений духовності, він наділяється або рисами хижої тварини, або відштовхуючими плотськими ознаками. Так, Товлубіг схожий на ситого барса, товстий, очі – чи то кошачі, чи то баб'ї. У Василя Ярославського – рисячі очі. Костянтин Тверський – козлуватий старий. Його дружина вповзає змією. Княгиня Євпраксія у гніві нагадує розлючену самку. Огидний в старості хан Узбек: потворний, схожий на мерця, неохайний. Говорячи про нього, автор переходить до узагальнення і прямо стверджує, що життя духу та краса духовності робить людину прекрасною й у похилому віці. Бездуховність же накладає на обличчя старості зовсім інші риси: *«жуток бывает изборожденный гнилью страстей мерзостный лик, на коем блудливо-низменные бродят еще зависть, подлость, похоть и вожделение ...»* [3; 56].

Портретні характеристики персонажів, що діють протягом декількох романів, як правило, є динамічними, відбивають як вікові зміни у зовнішності, так і (головне) зміни у характері, які накладають відбиток на зовнішність. Наприклад, у Юрія Московського розбійні очі, руде волосся, і ця деталь у подальшому згадується автором постійно, акцентуючи на хитрості та виверткості князя, що сприймаються як негативні, встановлюючи асоціативний зв'язок з антропоморфізованою у фольклорі хитрістю в образі рудої лисиці [4]. Образ Юрія є втіленням авторської думки: прагнення до влади, вмотивоване тільки жагою влади виключно для самого себе, призводить до моральної деградації, до руйнування особистості. Юрій повністю позбавлений сумління і зрештою практично втрачає людську подобу, ставши схожим на найогидніших істот: *«... только пальцы рук у него шевелились, как медленные толстые черви. ...Он напоминал сейчас не человека даже, а разъевшегося, налитого кровью скотинного клеща, выпавшего на дорогу и медленно шевелящего маленькими на безобразно раздутом теле крючками усиков-лап»* [5; 378].

В окремих випадках письменник використовує для розкриття характеру героя порівняння з твариною, у символіці якої спостерігається певна двоїстість. Наприклад, порівнюючи князя Ольгерда з вовком, автор говорить не тільки про його швидкість та жорстокість, але й про величавість та своєрідну хижу красу. При порівнянні боярина Андрія Кобиля з ведмедем, Д. Балашов має на увазі не самого хижака, а його фольклорний образ, наділений силою та добродушністю.

При створенні словесного портрету «духовних» героїв письменник опирається на традицію опису зовнішності ідеальних персонажів давньоруської літератури та іконопису, виділяючи сухість тіла, ясність, світлість обличчя. І особливо – погляд. У зовнішності митрополита Олексія автор акцентує увагу на формі голови – «лобастий» (ознака розуму в іконописному каноні) та очах – джерельні, глибокі очі, темно-прозорий погляд. Новгородський єпископ Василь Каліка: *«невысокий, подбористый, ясноглазый, в облаке своей, словно пронизанной*

светом, тоже легкой, сквозистой борожки» [3; 234]. Споріднений йому душею грек Лазар – світлокудрий та блакитноокий, *«стан был прям, походка легка и быстра, телом грек был сух и крепок»* [3; 232]. У зовнішності юного Варфоломія, майбутнього Сергія Радонізького, підкреслено чистоту обличчя та ясність погляду. Схожі зі створюваними ними образами і художники-іконописці, особливо духовний «двійник» Симеона Денис: *«худ, тонок лицом, с большими надмирными глазами инока и долгими перстами тревожных рук»* [3; 205].

Ключ до прочитання портретів міститься у словах митрополита Олексія: *«Отнимите у человека духовное, и что останет от него? Способный на любые преступления хищный зверь!»* [3; 91].

У Д.М. Балашова відсутнє різко полярне розмежування всіх героїв на «твариноподібних» та «іконописних», так само, як в реальному житті між цими полюсами існують градації рівня духовного розвитку. Але обов'язковим є психологізм в описі зовнішності. Так, стримуваний до часу шалений норів Василя Вельяминова проявляється у погляді гарячих очей, у жорстко зведених вилицях. Авантюрна вдача ратника Микити також вбачається у очах – розбійних, бідових. Підлість «захожого брата», що пограбував Сергія, – у злодійській оглядці, надмірних лестошах, жадібності в їжі, брюзгливості. М'якість характеру князя Івана – у порівнянні його з дівчиною.

Фіксуючи миттєві психологічні процеси та стани, які не завжди оформлюються у думки, автор приділяє посилену увагу виразним деталям та жестам персонажа. Князь Симеон, який за зовнішньою твердістю, рішучістю, іноді за злістю та роздратуванням ховає душевну вразливість, коливання та сумніви, дивується, почувши, що його прозвали Гордим: *«Какая в нем гордость? Сомнения вечные, стыд да порою храбрость с отчаяния, с того всегдашнего зная, что иначе – нельзя»* [3; 64]. Зовнішнє його оточення бачить властність та твердість, і тільки найближчі та люблячі можуть за ледве помітними зовнішніми ознаками зрозуміти його внутрішній стан.

Отже, Д.М. Балашов, використовуючи традиційний психологічний портрет, у якому через зовнішні риси передано внутрішній стан, і зовнішні деталі детерміновані особливостями характеру та поведінки, тонко розкриває складність співвідношення особистих прагнень індивіда та загальної тенденції історичного розвитку, поєднуючи хронікальний принцип побудови сюжету з морально-філософським, який сприяє висвітленню проблем сучасності. Автором створено оригінальну композицію, що поєднує кілька змістовних шарів: власне історичний, що прямо пов'язаний з конкретною зображуваною добою; поглиблено психологічний, що проникає до внутрішнього світу героїв; узагальнено філософський, що взаємодіє з моральними колізіями.

Література:

1. Пустовіт Т. М. Методологічна основа художнього аналізу історичного процесу в творах Д. Балашова: монографія / Т. М. Пустовіт. – Вінниця : ВНТУ, 2012. – 157 с.
2. Меркушов С. Ф. Серія романів Д.М. Балашова «Государи Московские» как цикл – Автореферат дис. ... к-та филол. наук / С.Ф. Меркушов. – Тверь, 1988. – 40 с.
3. Балашов Д. М. Собрание сочинений: В 6-ти т. / Д. М. Балашов. – М. : Художественная литература, 1992. – Т. 4: Симеон Гордый. – 538 с.
4. Меркушов С. Ф. Образ князя Юрия в романах Д. М. Балашова «Младший сын» и «Великий стол» // Известия РГПУ. Аспирантские тетради. №– СПб., 2008. – С. 226-229.
5. Балашов Д. М. Собрание сочинений: В 6-ти т. / Д. М. Балашов. – М. : Художественная литература, 1991. – Т. 3: Бремя власти. – 381 с.